

Марија М. ШЉУКИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ПРЕДСТАВА УРБАНОГ ПРОСТОРА У ДОШЉАЦИМА МИЛУТИНА УСКОКОВИЋА**

Апстракт: У раду се проматра град перспективом искоса, психолошким доживљајем и социјалном, друштвеном, културном и образовном интеракцијом простора и дошљака у роману *Дошљаци* Милутина Ускоковића. Динамизацијом Београда, уочавањем елемената феноменологије имагинације и фолклорним кодом долази до изражаја степен уклопљености дошљака у нову средину, као и перципирање менталне представе завичаја и с тим у вези обликовање психолошког простора и адаптације у односу на домицилно становништво. Аналитичком методом и компаративним приступом, Београд–завичај рапчлањава се и продубљује формирање друштвене представе града у процесу иновације и епохалних промена (оријентална варош, град у модерном поимању) и преплетеност индивидуалних идентитета Милоша и Зорке са колективним прожимањем дошљака и Београђана. Циљ истраживања представља детекцију свих домена свакодневице сплетености мотива дошљака и градског амбијента, као и испољавање психолошког процеса модификације личног идентитета спрема промењених животних прилика.

Кључне речи: Милутин Ускоковић, *Дошљаци*, Београд, мотив дошљака, лични и колективни идентитет.

УВОД

Романескни опус Милутина Ускоковића (1884–1915) базиран је на проучавању слојевитости Београда, постављајући у срж наративног уобличења читав низ иновација. Социјалну средину београдског тла, „Скерлићев миљеник међу млађим прозаистима“, познат управо као „створац београдског романа“ (Деретић 2004: 1005) – проматра кроз разбокореност друштвених интеракција, пре свега ученичке, студентске, чиновничке, обухватајући и више грађанске слојеве (породица министра). *Дошљаци* (1910) и *Чедомир Илић* (1914) показују пуну меру међуусловљености и формирања другачијег друштвеног амбијента на прелазу 19. у 20. век

* Доктор филолошких наука (Српска књижевност), ORCID 0009-0000-8824-367X, marijasljukic0402@gmail.com

** Рад представља део докторске тезе аутора под називом *Хронојойоу Београда у прози Свешлане Велмар-Јанковић* (ментор проф. др Предраг Петровић), одбрањене 25. 9. 2024. на Филолошком факултету у Београду, пред комисијом у саставу проф. др Јелена Панић Мараш, проф. др Предраг Петровић и доц. др Милица Кецојевић.

и с тим у вези детектују промене политичког, историјског и културног домена урбаног ареала. Романескне сфере Дошљака и Чедомира Илића одликују се донекле сличном тематско-мотивском блискошћу, израженом социјалном динамиком, културно-образовним кодовима урбаног, као и преплетеношћу историјског и политичког слоја Београда. Разликовна нит испољава се пре свега у домену третмана београдског рељефа, јер у *Чедомиру Илићу* долази до изражаја временска компонента, од историјско-политичког обриса епохе, метафизичке пројекције, све до психолошког и субјективног одраза у менталним просторима ликова. Дошљаци су базирани на уцеловљеном доживљају разноликих слојева просторности, који се стапају и претапају у судбинској животној кружници Милоша Кремића на релацији завичај и Београд. Ускоковић је ликове главних протагониста Милоша, Зорке, Чедомира и Вишње приказао двоструко оријентисаним, кроз корелацију са простором завичаја и новом средином, процесом мењања и трансформације у контексту београдске средине.

„Па ипак, и један и други роман, други с више уметничке снаге од првог, уводе нас у свет који је нов, друкчији од оног који познајемо из наше реалистичке прозе. У оба романа, иако се збивају у Београду, јунаци нису Београђани по рођењу, него дошљаци из унутрашњости, могли бисмо рећи дошљаци из света који је обликовала наша реалистичка приповетка. [...] Патријархални човек наше реалистичке прозе поникао је у свом свету, он је нераскидиво везан за своју средину, чврсто укоренен у родно тло. Модерни човек бачен је у свет, он је у њему дошљак, странац, без властитих корена, и стога увек изнова тражи пут у свој изгубљени завичај“ (Деретић 2004: 1006).

Чедомир Илић перципира се кроз студентску средину Чедомира Илића и Вишње Лазаревић и њихове интеракције унутар друштвенокултурне климе тадашњег Београда. Економске прилике и политички кôд оставили су одразе на индивидуалним токовима и познанству Чедомира са Белом Матовић, кћерком министра. Социјална стратификација и друштвена проходност ка вишим слојевима друштва у сагласју са обредима прелаза реконфигурише уклапање дошљака Чедомира у сферу рођене Београђанке Беле Матовић. Диспропорција дошљака и рођених Београђана у домену система вредности и животних начела формулише трагичан крај Чедомира. Активан однос према патријархалној култури и традицији и одржавање везе са завичајем двовидо се уочава кроз трагичан епилог Чедомира и Зорке, спрема Милоша и Вишње, који иако губе виталистички потенцијал, животну кружницу, ипак настављају унутар примарних средина (Ужице и Чачак).

Ускоковићев допринос заснивању наратива о београдском рељефу читује се и у детекцији тематско-мотивских чворишта, доцнијих романескних остварења (слојевитост урбане средине, преплетеност индивидуалних токова дошљака и рођених Београђана, оцртавање епохалних промена и модернизацијских процеса, третман Београда као делатног чиниоца, а не само позорнице предметних дешавања, сегментовање временско-просторне компоненте издвајањем разноликих видова, формирање колективне слике духа града на прелазу епоха).

„Умјетничка слика града у романима Милутина Ускоковића динамична је и разноврсна до те мјере да град поприма статус дјелатног књижевног јунака, који пресудно утиче на догађаје и карактере свих других јунака који су настањени на том простору. Градске теме, догађаји и људи у романима Милутина Ускоковића представљају cjеловит умјетнички доживљај Београда у српској књижевности, као што су иновираним књижевним поступком, субјективном наративом, сложенем психологијом јунака, широм отворили врата модерној српској књижевности. Жестоком сударом еротске енергије, са психологијом колебљивости, тјескобе, раскорењености и дошљаштва, те разорном доминацијом суицида и смрти, Ускоковић је уопловио у најсложенија душевна стања јунака, каква су била присутна само у најбољим остварењима великих европских писаца“ (Максимовић 2020: 22).

Компаративним приступом наративним остварењима са темом Београда издвајају се Јанко Веселиновић са романом *Јунак наших дана* и Сима Матавуљ са *Београдским причама*, у садржинском погледу претече Ускоковићевом опусу, уочавањем мотивских прожимања у промишљању београдског амбијента. Цjelовита представа друштвене панораме формира се издвајањем модификације начина свакодневног живота, од патријархалног модела ка изграђивању грађанског модуса (микрохронотопи салон, радна соба, библиотека) и запажањем повезаности социјалних нити дошљака са рођеним Београђанима.

Мотив дошљака је широко постављен и премрежава готово у целости опус Ускоковића, детектујући разликовну нит социјалне средине, доминантног облика културно-породичног система вредности понетог из завичаја и степена образовања појединца као опредељујућих фактора адаптивности у модификованим условима егзистенције.

ПОЕТСКА СЛИКА БЕОГРАДА У ДОШЉАЦИМА

Београд је приказан и самерен из домена промена и иновација у опусу Милутина Ускоковића, које су биле условљене преласком из 19. у 20. век, а одликовале су се и испољавале у скоро свим аспектима свакодневног живота. Сви сегменти београдског амбијента, атмосфере и духа града били су захваћени неминовним менама, које су биле видљиве, како на урбанизацији града, индустријализацији (подизање нових фабрика), модернизацији саобраћаја (трамваји), увођење електричне енергије, тако и на не много приметним пољима свакодневице, од уређења интимног простора за становање, културног живота града, психолошким профилима људи и кроз промене схватања, размишљања, па чак и уобичајених навика.

Милутин Ускоковић је целокупношћу и cjеловитошћу свог стваралачког рукописа успео да примети, забележи и покаже све оне видове промена свакодневног живота људи у београдској средини у преломним историјским и временским оквирима прерастања оријенталне вароши у модеран град, донекле задржавајући неке од одлика свог претходног идентитетског кода. Писац је, да би на пуни и свеобухватнији начин приказао и показао пуноћу живота условљеног урбанизацијом београдског простора, изабрао перспективу дошљака, који на другачији начин, понекад можда и дубље, перципира нову средину у односу на људе, који су већ дубоко укорењени у њој.

Дошљаци свој однос према Београду и свим аспектима и нивоима живота у њему сагледавају и вреднују кроз однос нове средине и завичаја, као и квалитета живљења, навика и размишљања, као и своју прилагодљивост на новонасталу животну ситуацију. Процес уклапања у нову средину је постепен и често повезан и са припадношћу одређеном слоју у друштву, као и образовном нивоу одређене личности, што је на различите начине исказано и приказано у самом ткиву романа *Дошљаци*.

Милутин Ускоковић свеобухватно сагледава ученичку, студентску, радничку и чиновничку средину и региструје све промене у социјалном миљеу ових средина на које су оставили последице неминовне промене епоха и историјског тренутка.

Писац београдску и ужичку средину, односно уопште узев простор, проматра из перспективе психолошких стања, осећања и расположења ликова, динамизирајући простор кроз позитивну и негативну перцепцију јунака. Уочљиво је да овај поступак примењује и у описима природе и предела, па тако простор Дунава и његове непосредне околине на почетку познанства и љубави Милоша и Зорке, постаје предео хармоније и среће, док се у каснијем временском интервалу продубљивањем њихове међусобне повезаности задобија елементе злокобности, чиме се на готово неприметан начин прати линија која доводи до активирања зле коби и губитка Зоркиног живота.

Милутин Ускоковић је био велики познавалац људских осећања, што је и инкорпорирао у психолошке профиле својих личности обликујући их на продубљенији и рељефнији начин, кроз исказивање мноштва нијанси расположења у контексту са преовлађујућим друштвеним идејама и њиховом уклопљености у историјску епоху.

„Socijalna psihologija pridaje veliki interes našem 'JA', odnosno predstavama koje imamo o sebi samima. Ona pokazuje da mi težimo da se samovrednujemo iskripljujući naša sećanja i naše sudove. Ali JA zavisi i od osoba koje nas okružuju i društvenih upoređenja kojima smo izloženi“ (Martino 2009: 51).

Београд је обликован на многоструке начине, мада је уочљиво преовладавање утицаја Истока и Запада, уграђених у његову бит. Ова чињеница се пре свега очитује кроз описе појединих делова града, у којима је приметно присуство турских кућа уз новоизграђене вишеспратнице, па се тако уочава да је београдска средина динамична и у непрестаним менама, али истовремено и слојевита, чиме се потцртава вертикална пројекција града.

„Милош је нехотице прелетао погледом овај центар престонице, који је изгледао неједнак и неизграђен.

Уз модерне четворокатнице прибијала се нека тесна кућица још из турског доба, која се само једним чудом и општинском немарношћу одржавала да се не сруши. Тамо где није било таквих кућица нове зграде штрчале су једна изнад друге, као да су се сопственици трудили да им кућа буде виша бар за пола метра од суседне. Старинска камена чесма са усахлим лавовским устима чудно је одударала од ситне гвоздене ограде модерних скверова. Одрасло кестење ширило се без реда између јектичавих лица и новог зимзеленог цбуња. Изнад свега овога издизала се ћелава зграда Русије, крупна као див који је залутао међу нас мирне и скромне грађане. Она се обзирала по пространом београдском небу и мрзовољно спуштала

свој поглед ниже себе, у неку папуциницу, крај које је стајала натрула дрвена пушка, већа од човека, пушка која је опомињала на старо доба и старинске пушкаре“ (Ускоковић 1995: 113).

У културном профилу града, али и у домену образовања и усавршавања младих интелектуалаца у иностранству (Драгутин Ранковић, Лајциг), приметно је преовладавање овог аспекта у самеравању Београда.

Писац је приказао и показао у свим појединостима и у целисти изглед и уопште настанак и значај стварања новина, од првих информација, преко обликовања вести па све до дистрибуције новина, за дух једног града. Унутар описа редакције *Прејорода* обликује се микропростор у коме доминира орман са књигама, где се издавао географски атлас немачког издавача, чиме је потцртана нит културног нивоа у обликовању ткива романа.

Град Београд у наративу писца постаје још један од битних ликова за функционисање романа, јер му придаје неке од особина карактеристичних за жива бића. „Београд, који оживи крајем августа већ се крајем фебруара, пред облацима праши-не, повлачи да проспава летњи сан“ (Ускоковић 1995: 11).

Јавни простор, улице, доживљени су на експресиван начин, јер аутор у својој визији овај предео повезује описом пејзажа са једним од четири природна елемента, водом, битним за остваривање наративног ткања. „Њих четворо пробијали су се кроз гомилу која је плавила улицу као надошла река; несташно дирали маске, гурали се и смејали на најмањи повод, као и цео свет око њих“ (Ускоковић 1995: 57).

Културни идентитет града се пре свега очитује у ученичкој-студентској средини, односно међу младим интелектуалцима, који прихватају и имплементирају у својим размишљањима модерне идеје, које преовладавају у преломној епохи на размеђу два века. Значајан сегмент у оквиру културног кода у коме до посебног изражаја долазе неке од тих идеја представљају књижевни часописи (*Књижевни гласник*).

Културни образац је доследно и на целовит начин употпуњен кроз лик Милоша Кремића, песника, који у оквиру свог новинарског позива уређује и културну рубрику новина *Прејород*, унутар које објављује и своје песме, чиме обликује овај сегмент идентитета Београда. Културни живот београдске средине остварује се и кроз извођење позоришних представа у Народном позоришту, истичући богатство свакодневног живота тадашњих становника (представа *Драјана*). Милош Кремић уоквирује унутар свога идентитетског кода испољавања овај сегмент живота града, јер се показује и доказује, од основне идеје и настанка драме *Сфинкс*, начин обликовања, припреме и извођења драмског комада на позоришној сцени.

„Naime, tek se u književnosti može naslutiti jedan preokret koji ostaje nevidljiv za drugačije oblike pisanja o gradu: to je moment u kome grad prestaje da bude tek puki prostor u kome se odvijaju ljudski životi, i postaje subjekt koji te živote određuje. To je moment u kome ključna tema ispitivanja nije više slika vidljivog grada, već urbana svest, odnosno sklop vrednosti koji povezuje stanovnike velegrada u njihovoj želji da opstanu u urbanom svetu“ (Vladušić 2008: 56).

Кроз принцип присећања, сећања и памћења обликована је ученичка средина, пошто Милош Кремић у свом завичају активира сећање на одлазак у Београд, како би наставио даље школовање, чиме писац реактивира однос завичаја–Београда унутар поља испољавања индивидуалног идентитета појединца у оквиру колективног искуства ученика дошљака у новој средини. Аутор перципира односе центра града и периферије унутар којих издваја неколико микропростора битних за функционисање егзистениције дошљака попут чокаџиница, у којима су се хранили, али и микрохронотопа соба, које су већином по неким одликама биле сличне, где су остваривали приватни простор становања. Образовни ниво града се донекле надограђује културним идентитетом града, а у својој свеукупности наткриљује Универзитетом унутар кога је долазило до изједначавања разноликих социјалних средина.

„Наш Универзитет, широм отворен свима редовима народа, био је увек верна слика нашег друштва. У његовим уским скамијама седео је син простог селака до сина државног саветника; на његовим катедрама држао је предавање син какве шваље после човека чија је породица заузимала најугледније место у београдском друштву; жеље и идеали простог пука и намере обазривих државника налазиле су пуног одјека у овој троспратној старинској згради. Наша одушевљења и наше малаксалости, љубави и мржње, великодушности и пакости, предузимљивост и ситничарење, све наше добре и рђаве стране огледале су се на Универзитету, у студентским друштвима, у њиховом јавном и приватном раду“ (Ускоковић 1995: 95–96).

Током школовања развијала су се пријатељства, која су представљала трајну вредност и квалитет животима појединаца, доприносећи чињеници да су се дошљаци лакше уклапали у новонастале животне околности (Васић, Кремић, Ранковић).

„Њих тројица су били из једне јаке универзитетске генерације, која се с успехом огледала у науци, књижевности и политици. Припадали су једном клубу и у њему били најинтимнији. Заблуда је мислити да интимни другови морају бити у свему једнаки. Изгледа, напротив, да се могу здружити само људи са разним особинама, а нарочито неједнаким степенима осећајности. [...] Налазећи се у једној муци, они су се приближили за то време, за тих неколико часова, па тако и остали, сродивши се као другови из детињства, мада су у свему били различни.

Најстарији од њих, Богдан Васић који је био репортер *Прейорода* и имао узречицу ‘како да кажем’, био је такође песник, али без великих нада на какав сјајан успех. [...] Драгутин Ранковић, студент француског језика и литературе, био је сушта противност Васићу. [...] Средину између ова два антипода држао је Милош Кремић“ (Ускоковић 1995: 33, 35–36).

Топос кафана има велики значај у сагледавању друштвеног лика Београда, јер се унутар овог микропростора окупљају припадници многиких социјалних средина. *Москва* је битна за сагледавање стратификације београдског друштва, због чињенице да се у њој напореда окупљају како млади интелектуалци (Кремић, Васић, Ранковић), тако и припадници виших слојева друштва. „За осталим столовима дело је разнолико друштво: једна отмена београдска фамилија цинцарског порекла,

неколико новинара, гимназијски професори, два официра који су имали страст да се мешају у грађанске ствари, и један катихета“ (Ускоковић 1995: 99).

Модернизација града Београда је приметна и у домену топоса кафана, односно кроз истовремено присуство сијалица (електрична енергија) и свећа, остварује се на микронивоу преплетај модерног схватања живота са дотадашњим поимањем света.

„Поред социјалне и економске функције, кафане су биле и централни културни простор. [...] Кафане су биле недвосмислени носиоци модерности у Београду 19. века. [...] Кафане су имале важну културну функцију и као места у којима су, током дугих разговора, сазревале разне уметничке идеје које су се касније, у истим кафанама, биле формулисане у важне културне иницијативе“ (Стојановић 2012: 49).

Милутин Ускоковић је обликовао у наративном ткиву романа психолошки продубљене профиле личности, који су засновани на размеђи традиционалних патријархалних вредности живота у дотицају са модерним погледом на свет условљени сменом историјских епоха и парадигми. У галерији ликова романа *Дошљаци* посебно и истакнуто место припада Милошу Кремићу и Зорки, који, иако обоје потичу из патријархалних породица, имају донекле различите погледе на свет и свакодневни живот, пре свега условљених различитим степеном уклопљености у нову средину, јер су обоје пореклом дошљаци, што је базирано на различитом степену образовања, али и индивидуалним склоностима и начину размишљања.

„Кремић хтеде нешто рећи, али све његово биће беше заузето изненадним привиђењем основне разлике између његовог и Зоркиног бића. Док је он у свом добру видео добро целог света и говорио: 'Нека се свако труди да му буде добро, па ће бити добро целом свету!', дотле се Зорка одрицала света, давала другоме све, своје уживање, своје право и младост, садашњицу и будућност, не питајући се како ће њој бити“ (Ускоковић 1995: 82).

Средине из којих потичу су различите, донекле условљене и дефинисане социјалним аспектом породица, Милош потиче из трговачке, а Зорка из чиновничке. Писац је ликове Милоша и Зорке засновао на разноврсним дихотомијама, а најочигледнија и најилустративнија је она у складу са природним животним елементима, изразито наглашена кроз смењивање, претапање и укрштање елемената воде и ватре. Њихово познанство, а и уопште касније пријатељство и љубав приказани су и исказани кроз елемент воде, који има значајну функцију пре свега као елемент, који маркира простор Дунава, Саве и њихове непосредне околине, а у коме они проводе часове спокојства и хармоније у шетњама, неометани и неомеђени узусима патријархалне средине каква је још увек у већој мери била београдска средина и друштво тога времена.

„Сањарење некад започне пред прозирном водом, пуном огромних одблеска, ромора кристалне музике. Али се завршава у недима тужне и тамне воде, која преноси чудна и злослутна шапутања. Пошто је пронашло своје мртве, сањарење крај воде и само умире, као потонули свет“ (Башлар 1998: 66).

Писац кроз перципирање овог елемента показује и доказује дејство фолклорног обрасца, али и активирање хтонских сила, које донекле затомљују њихову љубав.

„Сунчеви зраци падали су косо на воду, те је претварали у велико, масивно огледало. На бари се огледало цело високо небо са свим својим облачићима, те се чинило као да се цео један свет крије испод воде.

Зорка је посматрала ове тајанствене облаке који су пливали доле у дубини воде. Уто и Милош обрати пажњу на бару и угледа у њој Зоркин лик. Њихови погледи укрстише се, тако кроз воду, и обоје се насмешише детињски, гледајући једно друго положено у води“ (Ускоковић 1995: 86).

Милутин Ускоковић приликом приказивања шетњи двоје заљубљених дочарава описе центра и периферије града, а унутар перципирања централне београдске средине исказује и доказује Београд из разних епоха, антички део града, али и из турског периода напоредо са постојањем Београда у изградњи захваћеног процесом урбанизације и индустријализације, чиме потцртава слојевитост градског језгра. Београдски амбијент конципиран је кроз разноврсне политичке, историјске и друштвене измене, приметне на лику урбаног простора, чиме се указује на континуитет трајања егзистенцијалних токова кроз предавање једне од битних карактеристика самог окружења. Наизменично исказивање центра и периферије не само као поетских слика дочараних дешавања, већ и психолошких ефеката и нијансирањем расположења и емотивних стања јунака показује се истакнута одлика урбане метафоре.

„Mešovine vizije i koncepcije, umetničkih i naučnih dela, oni pokazuju grad od ozgo i izdaleka, u perspektivi, istovremeno naslikanog, prikazanog, geometrijski opisanog. Jedan pogled, istovremeno i idealan i realistički – pogled misli, pogled moći – postavlja se u vertikalnoj dimenziji, dimenziji saznanja i razuma, da bi zagospodario i stvorio totalitet: grad“ (Lefevr 1974: 21–22).

Аутор самеравањем Милошеве и Зоркине посете Римском бунару на Калемегдану, напоредо исказује активирање фолклорног кода и постојање хтонских сила, јер се она потписује као Зорка Кремићка, указујући на могућност брака, али и на непостојање формалних услова за његово остварење. „Uvek su na delu dva grada: jedan vidljiv, drugi nevidljiv; jedan na površini, drugi pod zemljom ili skriven; jedan carstvo umeća i kontrole, drugi misterije i meteža“ (Lehan 2008: 95).

Симболика светлости и контрапункт светло и тмина уз перципирање топографске слојевитости Београда указују се као кључне тачке динамизације радње, али и преокрета емотивног стања јунака.

„Око њих је била ноћ и дубока тишина. Били су далеко од улице, где живот пролази и ситним бригама за свакидашњицу. Они су били дубоко под земљом, окружени историјом и вековима. Све што је људско и привремено губило се из њиховог домаћаја. Снажан шум вечности допирао је из влажних зидина. И Милош је желео да се ова подземна шетња продужи што више, бескрајно. Осећао се сав срећан, ту дубоко под земљом, сакривен од туђих очију и људске бесмислице“ (Ускоковић 1995: 116).

Милутин Ускоковић кроз Милошев сан о Зорки у завичају, као својеврсном предсказању, употребљава још један од фолкорних елемената битних за даљу мотивацију и достизање врхунца трагичне драме. Психолошки учинак ониричког утицаја на саму индивидуу Милоша показује се на двојаки начин, кроз ефекат оприсутњења народне културе и патријархалног модуса, насупротив зачецима грађанског живота у Београду у спрези са обичајно-обредним импулсом као предестинирајућем чиниоцу за развој будућих корелација јединке.

Писац дубинским сагледавањем главних личности показује различите начине поимања живота, чиме долази до активације мушког и женског принципа, који су битни за уочавање целокупности њихових индивидуалних судбина остварених у наративном ткању романа. Зорка по женском принципу доживљава испуњење и остварење њихове љубави у брачној заједници, док се Милош по мушком принципу колеба и рационално односи према свом емотивном стању, па се у сукобу ова два различита погледа на свет код Зорке појављује и активира кривица, што доводи до њеног трагичног усада – самоубиства.

Писац приватни простор Зоркине собе приказује као микропростор љубави и хармоније, у коме су присутни и елементи оријенталног намештаја (миндерлуди). Микрохронотоп задобија другачије нијансе током Милошевог и Зоркиног заједничког живота, јер Зорка скоро свакога дана додаје по неку ситницу како би оплеменила простор. Динамизацијом простора показује се и његова друга страна, односно пред Зоркин трагични чин она ритуално чисти собу и Милошу пише опроштајно писмо.

„Она седе за сто, отвори дивит, узме перо и потражи хартију. Све ове мале појединости чиниле су јој се живи створови према којима треба поступати пажљиво. На истој хартији, опточеној црном бојом, она је писала некад она дугачка писма своме драгану у Ужице. Ова хартија јој изазва гомилу успомена на протеклу годину дана, на њену љубав, на њеног драгана и мајку, на младост и детињство, и за часак, пред њом се појавио цео њен живот, очишћен од туге и тешких тренутака, онакав какав се он јавља у успоменама. [...] Једна суза се скотрља са Зоркиног ока и замрља реч *слава*. Она пажљиво избриса ову мрљу мастила и продужи: [...] Пред њом се беласала велика река, модра и топла. Зорка ју је гледала нетремице. Њене тамне очи мериле су неодређеност воде, губиле сваки израз живота и отварале се врло широко, као пламен који се увеличава пре него што се угаси“ (Ускоковић 1995: 332, 334, 337).

Елемент ватре је подједнако значајан као и елемент воде, а очитује се на неколико различитих домена у наративној твореници. Писац у опису Београда у ноћи дочарава овај елемент као део свеукупности пејзажа, али га повезује и са Зоркиним осећањима, јер она својом нутрином доживљава ватру у контексту њене љубави према Милошу. Песник Милош Кремић у дубини свога стваралачког бића очитује елемент ватре приликом стварања и обликовања имажинативног потенцијала у настанку песама и драме *Сфинкс*. Потенцијал животног елемента ватре се испољава и у домену поређења, односно опис поштанске кочије, којом се Милош враћа из завичаја, путем имагинације писца испољава сличност са ватреном кочијом.

„Vatra je simbol iznenadne, ne uvek raspoložive spoznaje, i ona se pali na osnovi latentnog sećanja. Kao simbol sećanja vatra je ambivalentna koliko i voda, jer ona ukazuje ne samo na zaborav i pustošenje koje vreme donosi ('plamen što prži'), nego i na sećanje i obnavljanje izgubljenog. Iskra koja raspiruje zaboravljena sećanja simbolizuje energiju koja je i subjektivna i iznenadna, i punktualna i problematična“ (Asman 1999: 131).

Милутин Ускоковић описује фасцинантан залазак сунца у Београду, када Милош и Зорка шетају поред Дунава и Саве, истовремено повезујући поједине описе природе у складу са основним емотивним стањем и расположењем јунака. Овај мотив се активира и реактивира у нијансирању, истицању и појачавању основне линије наратива.

„Исток је био утопљен у језеро плаветне боје, која се разливала ка западу и постајала све отворенија док се претворила у млеко од растопљеног никла. Запад се био западио на целој својој дужини и увис пуштао црвено прамење, које се разлетало до половине неба. [...] Блистав и снажан стуб дијамантске светлости спуштао се од сунца, које је седало, у Дунав и брчкао се по зеленој води.

Сунце је изгледало као да се за тренутак зауставило у ходу и топлим поздравом грлило целу земљу. И све на земљи заћутало је послушјући овај поздрав, да се наједанпут прене, кад сунце поново почне да тоне и залази.

Белина, која се насред неба грлила са црвеном ватром сунчевих зракова, отимала се од ње и хитала западу. За њом је хитао исток, пун плаветнилах и ноћи. Дунав се отресао од игре боја и, разбацујући се, гледао је чежњиво за сунцем. Птице су поново певале, жабе кркетале, дрвеће се кретало, и цела природа поздрављала је свечан одлазак цара неба, земље и мора“ (Ускоковић 1995: 88).

Религијски код је писац засновао у свом наративном ткању кроз доживљавање и проживљавање два битна догађаја, кроз описе прославе Ускрса са изношењем плаштанице на Велики петак и Ђурђевдана и ђурђевданског уранка у коме до изражаја долази колективно искуство тадашњих становника Београда, преломљено кроз призму индивидуалних идентитета личности у роману *Дошљаци*.

„Свет је био нагрнуо на Саборну цркву око четири сата, нарочито онај свет у Београду који иде у цркву на бденија и свадбе. Свечана служба одслужила се уз пратњу клепала. Пред олтаром била је подигнута раскошна гробница сина Божрг, пуна цвећа, светлости и злата. Четири војника с ножем на пушци чували су Господњи гроб. Свет је нагрнуо да пољуби излизано платно, на којем је било представљено измучено тело Галилејево. [...] До пре неколико година у Београду је мало ко знао за ђурђевски уранак. Сад се он слави, из године у годину, све више и интимније.

Године кад се догађа ова проста драма два људска срца, Ђурђевдан је освануо врло пријатан. [...] На земљу се спустила млака пролетња ноћ, пуна процветалог јоргована и олисталих грана. Многе звезде сијале су на небу. [...] Шум природе наваливао је са свију страна. Грудн су тражиле слободног ваздуха, живци пољске свежине, а срце је куцало за пролетњим заносом и пољупцима.

Групе народа црнеле су се по београдским улицама, будним као да није дубока ноћ, и јуриле у поље и шуму“ (Ускоковић 1995: 132, 142).

Писац гради наративни свет кроз дихотомију профила две средине, Београда и Ужица, односно нове средине и завичаја из кога јунак носи већину схватања и поимања живота, које покушава да имплементира и угради у београдски простор, али ипак остајући на размеђу ова два урбанитета. Индивидуални идентитет Милоша Кремића нијансиран је кроз постепено мењање и прилагођавање новим условима, оспољеним социјалном функцијом, иновираним културним модусом, али и кроз психолошки доживљај развијања емотивне повезаности са Зорком. Дошљак не само да другачије перципира политичко-друштвене обресе београдског рељефа, него и кроз процес прилагођавања обликује донекле измењени персонални образац. Ускоковић вешто дочарава линију срastaња и изграђивања колективног духа града, у који се уграђују не само схватања, размишљања и вредности домицилног становништва већ надограђују и обогаћују промишљањима и другачијим културним обрасцима дошљака, чиме се успоставља интегрална поетска слика Београда на прелазу од оријенталног ка модерном архитектонском лику.

Топос кафана у ужичкој средини је проматран из домена укрштаја културног идентитета града са свим оним карактеристикама, које оличавају простор кафана као места сусрета и дотицаја различитих социјалних средина. Топос кафана изузетно је значајан за сагледавање колективног друштвеног идентитета града, а наизменичним контрастирањем овог домена стиче се потпунији доживљај примарне средине Ужица насупрот Београда. Развојна линија проматрања овог сегмента испољава се аспектом социјалне динамике и културног домена, пре свега дочаравањем хотела *Москва*. Микрохронотоп се разлистава историјски као означитељ суштинских измена друштвеног кода Ужица (трговачка варош) и Београда кроз многоликост друштвене слојевитости.

„Због тога се проучавање настајања цивилног друштва у 19. веку не може ограничити само на странке, медије, клубове и удружења, већ у ту анализу морају ући и кружоци, кафеи и кафане као прворазредне институције у којима се формулисала политичка, социјална и културна енергија нарастајућег грађанског друштва.

Уз признање наведеним институцијама цивилног друштва, ипак су хронолошки, али и по значају, прве установе тзв. новог друштва биле кафане. Била је то установа највеће отворености, приступачна свима, место мешања иначе строго подељених друштвених слојева“ (Стојановић 2012: 44).

Кремићева перспектива родног града је остварена кроз принцип сећања и памћења у коме је приказано доминантно осећање варирања некадашњег важног урбаног чворишта трговачких путева са садашњим стањем града у коме су присутни тек пропламсаји некадашње величанствености остварени кроз успомене некадашњих великих трговаца на дане када је Ужице било у процвату. Истовремено, приказано је и показано дејство постепеног опадања града кроз стварање читаве једне генерације младих интелектуалаца припадника чиновничког staleжа.

Милош Кремић је простор родне куће и уопште крајолик доживљавао готово идилично по доласку у завичај, док се перспектива посматрања мења променом његовог основног расположења, јер губи посао у *Прейороду*, што се огледа на измењеном схватању живота, као и у уочавању другачијег изгледа пејзажа, али и уопште

духа и атмосфере Ужица. Писац применом процеса динамизације простора показује и доказује начин перципирања Милошеве родне куће, од идиличне представе изгледа куће понете из периода детињства до садашњег оронулог здања. Метафора памћења куће пребојена психолошком пројекцијом времена, једновременно искажује и дубинске промене Милошеве личности маркиране односом према географским тачкама Ужица и Београда. Субјективни проток времена обележава и преображаје, као и значај и функцију завичаја и нове средине у менталном простору за успостављање индивидуалног кода.

Приликом прве посете завичају и сазнања о губитку посла Кремић почиње да сагледава Београд кроз алегоријску представу, чиме се указује на перманентни осећај дошљака, који се суочава са тежином ситуације интегрисања, прилагођавања и прихватања у новој средини. Дошљаци се суочавају са емотивним стањем одвајања од завичаја и прекидања са дотадашњом традицијом.

Милутин Ускоковић кроз метафору времена, које је попут уништењог сата, самерава сву димензију наглог духовног пропадања Милоша након трагичног Зоркиног чина, што условљава промену средина, јер се Кремић суочава са мишљу о повратку у завичај.

„U prozi, koja stupa u fikciju putovanja, svoju formu ne traži uvek samo materialno putovanje, već ponekad tome teži i sâm odnos prema izmeštajućem, dinamički shvaćenom toposu puta: motivom puta, ikoničkom slikom puta postulirati, dakle, jedan pravac kretanja, izmisliti jedan proces kretanja, izgraditi jedan model, i stupiti s jednim sistemom uzajamno uslovljenih odnosa u kojem realni prostori mogu da budu prevedeni u utopiju“ (Farago 2006: 38).

Милош Кремић је ипак успео да и поред свих тешкоћа одржи виталистички принцип, сагласи се са формирањем менталне слике родног краја и уклапања у ужичку средину. Јован Скерлић конституише квалитативност романа указујући на битност опредељења ка београдској средини и маркирању појединости атмосфере епохалних гибања. Скерлић упућује на удео биографских особености транспонованих у ткиво наратива стваралачким бићем Ускоковића:

„Ускоковић је поред свега првим својим покушајем на роману успео и дао један занимљив, књижеван и сугестиван роман.

То је београдски роман, који смо ми одавно очекивали. Ми смо раније имали покушаја да се београдски живот унесе у српску књижевност. [...] И зато ће сада са радосћу бити примљен овај варошки роман Милутина Ускоковића, слика једне модерне душе и смео покушај за решавање модерних проблема. Писац је узео да слика живот којим је сам живео, средину кроз коју је сам прошао, живот једног младог студента из доба око 1905. године, ђачку и новинарску средину Београда“ (1977: 495).

Милутин Ускоковић дошљаке сагледава кроз виталистички концепт живота, изражен кроз њихову повезаност са завичајем и уопште родним пределом, а у контексту њихове уклопљености и усклађености са другом, новом, београдском средином. Милош и Вишња на различите начине, али ипак задржавају контакт

са родним крајем, док Зорка и Чедомир услед животних околности губе овај битан ослонац на коме почива индивидуални идентитет особе и тиме доживљавају трагичан крај.

ЗАКЉУЧАК

Мотив дошљака не одређује се само унутар социјалне и културне сфере београдског ареала, већ напоређо са формирањем колективног доживљаја одраза нове средине на личностима Милоша и Зорке. Социјална психологија у контексту мотива дошљака показује се као делотворна за боље разумевање свих оних приметних или тек незнатно назначених одлика средине, које своју пуну афирмацију задобијају конфигурисањем личног идентитетског обрасца протагониста проматрано целином стваралачког отиска Ускоковића (Милош, Зорка, Чедомир, Вишња). Судбински токови донекле различитих личности маркирани су управо разликовном нити и степеном срастања интеграције, као и одјецима драматичних збивања приказаних у *Дошљацима* и *Чедомиру Илићу*.

Писац на амбивалентан начин приказује однос простора Београда и завичаја кроз призму индивидуалних концепција ликова уклопљених у колективно искуство дошљака. Кроз дихотомију животних елемената земље и воде варирају, претапају и укрштају се теме и мотиви, уграђени у саму бит завичаја, док се визија Београда огледа кроз емотивно стање ликова, где су доминантни вода и ватра.

Роман *Дошљаци* већим делом је изграђен кроз принцип простора на коме почивају ликови, њихови односи и уопште дух и атмосфера Београда. У *Чедомиру Илићу* уграђен је принцип временских нити, које се претапају и надопуњују, обухватајући прошлост, садашњост и будућност, а уз аспект београдске средине изграђују романескни свет.

ИЗВОР

Ускоковић 1995: Милутин Ускоковић. *Дошљаци*. Ужице: Кадињача.

ЛИТЕРАТУРА

- Асман 1999: Алаида Асман. „О метафорици сећања“. Прев. Александра Бајазетов Вучен. *Реч*, год. 6, књ. 56, 2, 121–135.
- Башлар 1998: Гастон Башлар. *Вода и снови. Оглед о имагинацији мајстерије*. Прев. Мира Вуковић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Владушић 2008: Слободан Владушић. „Урбано као изазов“. *Поља*, год. 53, бр. 453, 52–56.
- Деретић 2004: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. [Четврто, проширено издање.] Београд: Просвета.
- Лефевр 1974: Анри Лефевр. *Урбана револуција*. Прев. Мирјана Вукмировић Михаиловић. Београд: Нолит.
- Лехан 2008: Ричард Лехан. „Од мита до мистерије“. Прев. Викторија Кромбхолц. *Поља*, год. 53, бр. 453, 89–100.
- Максимовић 2020: Горан Максимовић. „Градови Милутина Ускоковића“. *Милутинов Ускоковић*. Антологијска едиција ДЕSET ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ. књ. 134. Прир. Горан Максимовић. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 7–22.

- Мартино 2009: Делфина Мартино. „Ја у социјалној психологији“. Прев. Станко Џефердановић. *ИДЕНТИТЕТ(И), Појединац, јруја, друштво*. Прир. Катрин Халперн, Жан-Клод Руано-Борбалан. Београд: Клио, 51–60.
- Скерлић 1977: Јован Скерлић. „Милутин М. Ускоковић: 'Дошљаци'–“. *Критички радови Јована Скерлића*. Српска књижевна критика, књ. 9. Прир. Предраг Палавестра. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Стојановић 2012: Дубравка Стојановић. „Кафане као темељ цивилног друштва у Србији крајем 19. и почетком 20. века“. *Кафанолија*. Прир. Драгољуб Б. Ђорђевић. Београд: Слузбени гласник, 43–54.
- Фараго 2006: Корнелија Фараго. „Поетика промена простора и културална наратија“. Прев. Арпад Вицко. *Поља*, год. 51, бр. 441, 33–41.

Marija M. ŠLJUKIĆ

THE REPRESENTATION OF URBAN SPACE IN *NEWCOMERS* BY MILUTIN USKOKOVIĆ

SUMMARY

The work examines the city from a slanted perspective, through psychological experience and social, societal, cultural and educational interaction between space and newcomers in the novel *The Newcomers* by Milutin Uskoković. The theme of newcomers is expressed as an all-pervading thread of the novelistic world, depicting the mental spaces of the heroes in interaction with the Belgrade relief. The city is studied by simultaneously observing private and public spaces of residence, their interaction and mutual correlations. The topos of the tavern is reflected on two levels, by the gradation of urban modernization processes and as a contrast between Belgrade and Užice, while on the other hand, social dynamics and cultural and political intertwining are observed. By dynamizing Belgrade, noticing elements of the phenomenology of imagination and folklore code, the degree of integration of newcomers into the new environment is expressed, as well as the perception of the mental representation of the homeland and, in this regard, the shaping of psychological space and adaptation in relation to the domicile population. Using an analytical method and a comparative approach, Belgrade-Homeland analyzes and deepens the formation of the social representation of the city in the process of innovation and epochal changes (oriental town, city in the modern sense) and the intertwining of the individual identities of Miloš and Zorka with the collective interpenetration of newcomers and Belgraders. The goal of the research is to detect in all domains of everyday life the intertwining of newcomer motives and the urban environment, as well as the manifestation of the psychological process of modifying personal identity in response to changed life circumstances.

Keywords: Milutin Uskoković, *Newcomers*, Belgrade, newcomer motif, personal and collective identity.